

На 1 января 1955 года в Каркаралинском детском доме воспитывалось 113 детей. Из которых в этом же году были трудоустроены 21 воспитанник – переросток, переданы родителям – 16 воспитанников. На 1 апреля этого же года воспитывались 77 детей, которые подлежали отправке в ВУЗы, техникумы, в школы ФЗО и механизации, и к труду 31 воспитанник. Предполагалось передать родителям еще 15 детей. В итоге в детдоме должен был остаться всего 31 воспитанник. Руководство детского дома, во главе с его директором Аскатбеком Дурмаганбетовым, сочло нецелесообразным существование данного детдома с контингентом не более 40 детей. Вскоре, согласно решению Карагандинского Облисполкома от 2 августа 1955 года был издан приказ №467 «О закрытии Каркаралинского детдома» и передаче детей в Компанейский детдом [8, Л.15]. Стого момента завершилась 35-летняя история Каркаралинского детского дома, в котором сотни осиротевших детей нашли свой дом и новую семью. Именно здесь они могли обрести новых родителей, другие дети поступали в вузы, устраивались на работу и самостоятельно устраивали свою жизнь.

С тех пор прошло много десятков лет, нет уже в живых тех людей, которые в нем работали. Многие жители города не помнят и даже не знают о том, что когда-то в их городе существовал детский дом, приютивший и воспитавший сотни детей с разных уголков некогда существовавшей огромной страны.

Литература:

1. Караганда. Карагандинская область: Энциклопедия / Г. ред. Р. Н. Нурғалиев – Алма-Ата: Казахская Советская энциклопедия, 1986. – 607 с.
2. Государственный архив Каркаралинского района. Ф.132, Оп.1, Д.1. (далее ГАКР)
3. ГАКР. Ф.132, Оп.1, Д.2.
4. ГАКР. Ф.132, Оп.1, Д.3.
5. ГАКР. Ф.132, Оп.1, Д.6.
6. Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. 1692. Оп.1. Д. 649
7. Тяпкина Т.Ю. Сиротство в СССР: причины и общее состояние проблемы // Евразийский Союз Ученых. Исторические науки. — 2015. — № 4 (13). — С.29-32
8. ГАКР. Ф.132, Оп.1, Д.7.

Тельман Ұ.Д., Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, тарих факультеті, ИО-21 тобы, студент
(Ғылыми жетекшісі – тарих магистрі Смағұлов Н.Б.)

ҚАЗАҚ-ҚАЛМАҚ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ СОҢҒЫ КЕЗЕҢІ ЖӘНЕ 1771 ЖЫЛҒЫ «ШАҢДЫ ЖОРЫҚ»

XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырда Алтайдан бастап, батыста Шығыс Еуропадағы Балқан түбегіне, оңтүстікте Әмудариядан солтүстіктегі Сібірге дейінгі территорияны алып жатқан орасан зор аймақ Ұлы Даланы мекендеген көшпелілер өркениеті дағдарысқа тап бола бастады. Ғылым мен техниканың жетістіктерін игеріп, зеңбіректі әскерімен маңайындағы елдерді ықтырып келе жатқан Ресей патшалығы мен цинь империясының қазақ хандығы мен жоңғарларға қарсы қысымы күшейе түсті. Бұл геосаяси үдерістердің салдарынан Еуразияның далалық аймағын жайлаған көшпелі қазақ пен ойрат-қалмақ ұлыстарының көшіп қонуының дәстүрлі жайылымдық жерлерінің тарылуына және сауда-саттық орталықтарына баруы қиындады. Қазақ хандықтары XVIII ғасырдың басынан-ақ сыртқы саяси жағдайдың одан әрі шиеленісуі туғызған аса ауыр халді бастан кешірді. Оңтүстік-батыстан Жайық казактары қолдаған Еділ қалмақтары шапқыншылық жасады. Оңтүстік жағынан қазақтарды Орта Азия хандықтарының (Бұхара, Хиуа) феодалдары ығыстырды. Бірақ ең қатерлі қауіп қазақ халқына шығыстан күші басым, басқыншы әскери-феодалдық Жоңғар хандығы тарапынан төнген еді [1, 82 б.]. Империялардың қысымынан кейін, көшпелі халықтар сауда жолдарынан біртіндеп ығыстырылып шығарылды. Ұлы даланы ежелден мекендеген қазақтар мен қалмақтардың кеңістігі қысқартылып, көшіп-қонудың дәстүрлі жолдары мен бағыттары өзгертілді. Жайылымдық жерлер және жақын жатқан аумақтардың сауда орталықтарына еркін баруы қиындаған көшпелі халықтар арасындағы өзара жанжалдардың өршуіне әкеліп соқты. Осының

негізінде Қазақ-Жоңғар қарым-қатынастарында әскери тайталастың жаңа түйіні пайда болып, ол XVIII ғасырдың өн бойында Еділ, Жайық бойының, Батыс Сібірдің оңтүстік бөлігінде және Орталық Азия аймақтарының бүкіл кеңістігін қамтыды. XVIII ғасырдың басынан бастап қазақтардың сол кезде Ресей билігінде болған көршілес Еділ қалмақтарымен өзара қатынастары күрделі сипатта болды. Бұл кезеңде хандардың, билердің батырлардың ел болашағы үшін қабылдаған стратегиялық жоспарларының дұрыс болуы салдарынан Қазақ хандығының геосаяси, географиялық жағдайы тұрақтанды.

XVII ғасырдың орта шенінде Еділде пайда болған Қалмақ хандығы бір жарым ғасыр бойы айналасындағы түрік халықтарына қарсы жаулық саясат жүргізді. Олар Еділ мен Жайық аралығынан ноғайларды толық қуып шықты, башқұрттарды туған жерлерінен ығыстырып шығарды, Дағыстан мен Қабардаға шапқыншылықтар жасады, Қырым хандығы мен Осман империясына қарсы соғысқа қатысты, барлық уақытта біржола экспансия жолына түскен Ресейдің жазалаушы қолшоқпары болды. Шығыстағы көршісі – Қазақ хандығымен өзара қатынасты да үнемі бұзу шегінде болды. 1755 жылға дейін алыстағы Жоңғариямен байланыста кезде, олардың жаугерлік рухы жоғары болды. 1757-1758 жылдары Жоңғар хандығы мен бейбіт халқын жер бетінен Манджур-Цин империясы біржола қырып-жойып жіберген соң, Еділ қалмақтарының да жағдайы қиындап кетеді. Ресей империясы өз боданы қалмақ халқын барынша пайдаланды. Қалмақ халқының шығындары мен қайғы-қасіреті күн өткен сайын өсе берді, оның мыңдаған жас жігіттері ұзақ уақыт бойы Отанынан алыста жорықтарда жүрді, Ресейдің барлық соғыстарына қатысты. Осы кезде халықтың санасына шығысқа, туған Жоңғариясына қайтып оралу туралы аңсаған арман ұялады, ойраттар қырып-жойылғаннан кейін ата-бабаларының жері қаңырап, иесіз қалды деген лақап тарады. Қалмақ басшылары Убашы мен Церен тайшылар еділ қалмақтарын Жоңғарияға ұлы көш жасауға үгіттей бастады. Ресей тарапынан көрсетілген адам төзгісіз қысымнан түңіліп, жақсы келешектен үміттенген қалмақ халқы 1770 жылдың күзінде ұлы көшке бел байлады. Ұзаққа созылған жоңғар-қазақ соғысының ең соңғы кезеңі қазақ халқының жадында «Шанды жорық» деген атпен сақталып қалған. Шын мәнінде бұл, бейнелеп айтқанда, көкке дейін бұрқыратып шаң көтерген жорық емес, қайта қалмақтармен соғыс тарихындағы ең соңғы және ірі, аяусыздығы жағынан ең ауыр, сансыз жан құрбан болған күрес кезеңі еді [2, 263 б.].

1771 жылдың 5 қаңтарында қалмақтардың ұлы көші басталды [1, 249 б.]. Қалмақтардың негізгі бөлігін құрайтын торғауыттар Еділдің сол жағасын яғни оның шығыс жағын, дүрбіттер мен хошауыттар оң жағасын алып жатқан еді. Көшу туралы құпия әңгімелер басталған кезде қалмақтар әр түрлі сылтаулармен өзеннің сол жағасына өте бастады, ал қалғандары жасырын белгіні күтті. Алайда 5 қаңтарда, іс басталатын болып белгіленген күні, қатты аяз болып, Еділдің мұзы шытынады да, жарықтардан су көтерілді, соның салдарынан 11 198 отбасы өзеннен өтіп, ұлы көшке қосыла алмай, Ресей шегінде қалуға мәжбүр болды. Ал өзеннен дер кезінде өтіп алған шаңырақтар саны жалпы жинақтап алғанда 30 909 болатын. Бұл – шамамен 170-180 мың адам. Қарулы күштер де өте көп – 40 мың жауынгер еді [3, 153 б.]. Қалмақтардың көші қазақ жері арқылы өтуге тиіс болды, басқа жол болмады.

Еділ қалмақтарының көшіп кеткені туралы хабар алған орыс үкіметі оларды оқ пен семсердің күшімен кері қайтаруға ниеттенді. Орыстың өкімет орындары қуғыншылар ұйымдастырғанша, жолындағы жекелеген әскери отрядтарды қырып-жойып, тез ілгерілеген қалмақтар қазақтардың иеліктеріне тереңдеп еніп үлгірді. Жайық казактары қауіпті жорықтан бас тартты, генерал-майор Траубенбергтің әскері жарты жолдан қайтты [1, 251 б.]. Орасан зор топ болып ілгерілеген қалмақтар Жем өзенінің жағасында аз уақыт аялдады. Олардың ниеті Ырғыз арқылы өтіп және Сарыарқаны бойлай жүре отырып, Жетісу арқылы Жоңғарияның шекарасына шығу екені мәлім болды. Қалмақтардың жақындап келгенін білген Кіші жүз ханы Нұралы тез арада әскер жинап, оларға қарсы аттанды [4, 288 б.].

Алғашқы шайқас Жем өзенінің жағасында болды. Убашы жеңіліс тапты және шегініп бара жатып, Нұралыға уақытша бітім туралы хат жолдады, онда өзінің орыстардан ата-бабаларының жеріне қашуға мәжбүр болғанын, сондықтан қантөгіс жасамауды сұрайтынын жазды. Жауап хатында Нұралы қазақ жерінен тайып тұруды, кері қайтуды талап етті. Қалмақтардың кері қайтуы қиын еді, сондықтан Убашы Нұралы ханның хатына жауап қайтармады. Қалмақ көштері бастапқы жоспар бойынша одан әрі ілгері жылжи берді. Олардың аттары, малы қатты арыды, адамдары да шаршап-шалдықты. 1723 жылғы қазақтарға жасаған зауалы «Ақтабан шұбырынды» өз бастарына түсті. Көштің артында қалған өлген адамдардың мәйіттері, әл-дәрмені жоқ адамдар күн өткен сайын көбейе берді. Қалмақтар неғұрлым ілгерілеген сайын, қантөгісті қақтығыстар

соғұрлым жиілей түсті. Қазақтар көштің жүрісін қырағы қадағалап отырды, кейде қанатынан тиісіп, мындап қырып, тұтас ауылдарды айдап әкетті, мол олжаға кенелді.

1771 жылғы қалмақ көштерін әлдебір қорғансыз, дәрменсіз тобыр деп түсінуге болмайды. Ежелден түріктер мен монғолдар заманынан бері көшпелі халықтар жорық жағдайында өмір сүрді. Еділ қалмақтарының қарулы күштері, жоғарыда айтылғандай, жеткілікті дәрежеде қуатты болатын, олар Қырым мен Кавказдағы ұрыстарда шыныққан, жақсы қаруланған еді, ұрыс қимылдарын жүргізуден бай тәжірибесі болды; көшіп бара жатқан қалмақ ұлыстары үшін ең басты қиындық осы орасан ұзақ жолдан тыныш өтуге мүмкіндіктің жоқ болуы еді, оның үстіне түпкі мақсатының бағыты қарсыластарына мәлім болатын. 1771 жылдың наурыз айынан бастап, жаздың ортасына дейін, төрт айдай уақыт бойы қалмақтар аялдамастан ілгерілеп, қазақ жасақтарының толассыз шабуылдарын қиындықпен тойтарып отырды. 1771 жылдың маусымның аяғына қарай олар Сарыарқаны толығымен қиялай кесіп өтіп, Балқашқа жақындады, сол жерде Мойынты өзенінің жағасында аялдады. Балқаштың маңайында Абылай хан бастаған қазақтардың көп әскері жауды қоршауға алды. Қазақ жауынгерлерінің жалпы саны елу мың болды, жекелеген жасақтарды Нұралы хан, Әділ сұлтан, Орыс сұлтан басқарды. Егер осыған дейін қазақтар жау көшіне қарсы ұрыстар барысында және бір қанатынан соққы беріп келсе, енді олар оны осы арада біржола жойып жіберуді жоспарлады. Қалыптасқан жағдайдың өлім қатерін сезген қалмақ билеушілері елшілер жіберді, олардың ішінде ең беделді жеті адам болды [6, 155 б.]. Қалмақ елшілері ежелгі дәстүр бойынша хан ордасынан белгіленген қашықтықта аттан түсіп, Абылай ханға жаяу келді. «Алдияр! – біз Сізге Убачи мен Цереннің сәлемін жеткізіп тұрмыз. Қазақтар мен қалмақтар – ежелден туыстас халықтар, біздің бұдан әрі соғысуымыздың мағынасы жоқ. Бітімге келуді ұсынамыз. Сізге арнап ақ үй тігеміз, лайықты тарту әкелеміз және Сіздің бодандығыңызды қабылдаймыз. Біздің басқа барар жеріміз жоқ, бізге көшіп жүретін жер беріңіз, сөйтіп бүкіл қалмақ халқы Сіздің билігіңіздегі Сіздердің ұлыстарыңыздың бірі болады. Ежелгі туыстық әдет-ғұрыпты қалпына келтіруді ұсынамыз», – деді [2, 265 б.].

Қалмақ елшілерінің ұсыныстарын талқылау үшін Абылай хан әскери кеңес шақырды. Бізге жеткен үздік-создық мәліметтерге қарағанда, жиналғандардың пікірі екіге бөлінген. Абылай елшіліктің ұсыныстарын толық қабылдауға бейім болды. Ал қолбасшылардың үлкен тобы шарттың түк керегі жоқ, болып отырған мүмкіндікті пайдалану керек және қалмақтар уыста тұрғанда, оларды біржола жойып жіберу керек деп мәлімдеді. Жоңғарлар мен Қытайларға қарсы күрестің қаһарманы Батыр Баян: «Убашы мен Церен орыстарды да, қытайларды да жер соқтырып кетті, сені де алдап кетеді, менің ханым», – деді. Абылай ханның саясаты әлдеқайда терең болатын. Тәжірибелі, сыртқы жауларға қарсы күресте шыныққан қолбасшы, Қазақ хандығын қалпына келтірген данышпан саясатшы Абылай хан Дүрбіт-Ойрат талқандалып, 1755 жылдың көктемінде Жоңғарияға маньчжур-цин басып кіргеннен кейін ежелгі жауын нығайтуға енді оның өзі мүдделі болды. Ол ойрат халқын түп-тұқиянымен жойып жіберуге кедергі жасауға тырысты, Қазақ хандығы мен құдіретті Қытай империясы арасында тәуелсіз, дербес Жоңғар мемлекетін сақтап қалу керек, ол болашақта шығыстағы табиғи қалқан болады деп санады. Егер ол бұрын Жоңғарияны талқандауға бар күшін салса, жаңа жағдайларда оған барынша көмек көрсетті. Кеңес созылып кетті. Үш күндік тыныс жарияланды, оның соңғы күнінде тұтқындар алмасып, мәселе түпкілікті шешілетін болып белгіленді [2, 265 б.].

Убашы, сірә, әуел бастан-ақ қулық жасаған немесе тыныс алғаннан кейін бәрібір бітім болмайтынын түсінген болса керек, оқиғаның алдын орап кетті. Үшінші тәулікте, түн ортасында бірі қалмай бәрі шабуылға шықты. Қараңғы түнді жамылып, аса күшті соққы жасаудың нәтижесінде олар қоршау шеңберін бұзып өтті. Бірақ Убашы мен Цереннің төтенше шешімі қалмақ халқын дұрыс жолға шығарды деуге болмайды. Содан бастап келісімге, бітім жасасуға жеткізетін жолдың бәрі тарс жабылды. Мойынтыдағы шайқастан кейін 1771 жылдың шілдесінде «Шанды жорық» оқиғаларының тізбегіндегі ең соңғы, ақтық кезең басталды. Түнгі тұтқиыл шабуылдан есін жиып, таң алдында қазақтар жауынгерлік қатарын қайтадан тәртіпке келтірді. Енді олар мен қалмақтар арасындағы соғыс созылмалы, жорық сипатын алды. Қазақ жасақтары жауды күндіз-түні өкшелей қуып, оны титықтатып, әскери күштерін біртіндеп жоя берді. Қалмақтар Балқашты тұщы сулы батыс жағынан айналып өтуді және Іле өзенінің бойымен жоғары барып, Жоңғарияға өтіп кетуді жоспарлады. Алайда қазақтар оларды суға өткізбеді. Шөлден қаталап, сансыз көп шайқастарда алынған жарақаттан қалмақтар азапты ажал тауып қырылды, күн сайын жүздеп, мындап тұтқынға түсті; тек ең табанды, жақсы қаруланған ат төбеліндей адамдар ғана артына будақтаған шаң тұманын қалдырып, Қастек, Каскелең, Кеген және Нарынқол арқылы өтіп, зор қиындықпен Жоңғарияға жетті. Мойынтыдағы түнгі қарбаласта

қалмақтардан үлкен бір топ бөлініп шығып, қазақтар оларды байқамай қалған еді. Танжу тайшы басқарған бұл топ Балқаштың солтүстік жағалауын жағалай жүрді, біраз уақытқа дейін оған ешкім тиіспей, бұл көштің мүшелері өз жағдайын біршама жақсартып алды. Алайда қазақтар көп ұзамай бұл топқа да жетті, бұл кезде олар Аягөз, Лепсі, Қаратал өзендерінен өтіп, Ілеге жеткен еді. Аяусыз соғыстың салдарынан қалмақтардың оннан бірі ғана құтылып шықты. Олар Іленің жоғарғы жағына қарай быт-шыт болып қашып, Қытай шептеріне зорығып әрең жетті [2, 266 б.]. Бірақ осындай алапат қантөгісті жолдан, кейде адам айтқысыз азаптардан өтіп, тірі қалған қалмақтар туған Жоңғариясында ұзақ күткен құшаққа түспей, қайта құлдықтың қамытын киді. Цин әкімшілігі оларды жекелеген ұсақ ауылдарға бөліп жіберіп, өзінің боданы деп жариялады. Еділ бойынан Жоңғарияға небәрі 15-20 мың адам жетті, олардың өзі де дербес, тәуелсіз өмір сүре алмайтын еді [6, 473 б.].

Тағдырдың жазуымен ғана көшудің алғашқы күнінде Еділ өзенінен өте алмай қалған 50-60 мың адам ғана тірі қалды. Ресей құрамындағы 140 мың адамнан тұратын халқы бар қазіргі автономиялық республиканы құрап отырған нақ солар – бір кездегі қуатты, қаһарлы ойрат халқының ең соңғы тұяқтары [3, 156 б.].

Ойрат-қалмақтармен жүргізілген соғыстар ғана емес, «шанды жорық» барысындағы жеңісті шайқастардың өзі де қазақ халқына сансыз көп қасірет әкелді. Мыңдаған жауынгерлер ерлікпен қаза тапты, олардың арасынан орны толмас екі құрбанды ерекше атап өткен жөн. Мәселен, «шанды», дәлірек айтқанда, қанға бөктірген жорықтағы шайқастардың бірінде XVIII ғасырдағы аса көрнекті қазақ қолбасшыларының бірі, қазақ-жоңғар соғысында көптеген жеңістердің ұйымдастырушысы, маньчжур-қытайларға да қарсы жанқиярлықпен күрескен Жаңатай батыр қаза тапты. Қалмақтардың қалдықтарын қазақ жерінің шегінен асыра қуып тастап, тағы бір даңқты батыр – Баян жеңіспен қайтып келе жатты, бірақ тура жол үстінде ол кенеттен келген аурудан қайтыс болды. Оның есімі халыққа Шоқан Уәлихановтың туындылары мен Мағжан Жұмабаевтың дастанынан белгілі [7, 124 б.].

Қазақ мемлекеті XVIII ғасырдың орта шенінде Абылай ханның арқасында қайта түлеу жолымен жүріп, екі жүз жылдық соғысты жеңіспен аяқтады, ал одан кейін де неғұрлым елеулі сынаққа ойдағыдай төтеп берді. Қазақ халқының жоңғар басқыншылығына қарсы күресі қорытындыларының қазақ халқы үшін зор маңызы болды. «Шанды жорықтың» нәтижесіне қарасақ, ұзаққа созылған соғыстар мен халықтар арасындағы араздық елге ешқашанда жақсылық әкелмегенін көреміз. 1771 жылдың 5 қаңтарынан бастап, 1772 жылға дейін созылған Еуразия көшпелілерінің ең жауынгер ұлыстарының бірі қалмақтардың қайғы-қасіретке толы көші сол кездегі геосаяси және географиялық жағдайлардың салдарынан тағдырдың тәлкегіне түсіп тас-талқан болып талқандалды. Жайықтан Жоңғарияға дейінгі ұзындығы бірнеше мың шақырымға жететін жолда үздіксіз жүргізілген соғыстың нәтижесінде ойрат-қалмақ халқының соңғы мемлекеті құлады. Цинь империясының жер бетінен жойып жіберген Жоңғар мемлекетін қайта жандануға әрекет жасаған Убашы мен қалмақ халқының арман-мақсаты біржолата жойылып тынды.

Әдебиеттер:

1. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. / (Под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). – Алматы, Санат, 1996. – 656 с.
2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. – Алматы: Атамұра, 2002. – 768 б.
3. Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 208 б.
4. Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. Алматы: Жалын, 1994. – 400 б.
5. Абылай хан. Тарихи жырлар – Т. 4. Алматы, 1993 – 416 б.
6. Казахско-русские отношения в XVI – XVIII вв. (сборник документов и материалов) Алма-Ата: изд. АН КазССР, 1961. – 743 с.
7. Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. / Шоқан Уәлиханов. 2-басылым. – Алматы: Толағай групп, 2010. Т. 4. – 496 б.